

■ Egoism, grupployalitet och korrupktion i svensk kommunalpolitik: Lärdomar från spelteori och experimentell samhällsvetenskap

ANDREAS BERGH – GISSUR ERLINGSSON – MATS SJÖLIN¹

Egoism, group loyalty and corruption in Swedish local politics: Lessons from game theory and experimental social science

Recent advances in game theory and experimental social science provide insights for the study of corruption and abuse of power in local politics. We survey the evidence from theoretical and experimental research and illustrate findings and problems with two examples from a survey among local politicians and officials in Sweden.

The most simplified theoretical models, such as the prisoner's dilemma, fail to capture the distinction between group loyal behavior at different levels. There are several grey zones between pro-social behavior and corruption. These grey zones can be considered corruption danger zones. While Sweden is typically seen as a non-corrupt society, there are several situations where local politicians and officials must make choices in these corruption danger zones. Both formal institutions and informal norms influence these choices, and the views among politicians can vary substantially regarding what behavior is considered acceptable. Communication, openness and public debate can help the fight against corruption.

1. Inledning

Det brukar sägas att Sverige hör till den minoritet av länder i världen som lyckats bygga upp en statsförvaltning som är nästan helt fri från korrupktion. I den mest uppmärksammade bedömningen av hur korrupta olika länder uppfattas vara, *Transparency International's* Corruption perception index (CPI), har Sverige konsekvent uppfattats

1 Författarna tackar Staffan Andersson, Bo Rothstein, Jan Teorell och en anonym referee för kommentarer på tidigare versioner av detta manus.

Andreas Bergh är verksam vid Nationalekonomiska institutionen, Lunds universitet och Ratio, Gissur Erlingsson är verksam vid Centrum för kommunstrategiska studier, Linköpings universitet och Mats Sjölin är professor vid Växjö universitet, Institutionen för samhällsvetenskap.

som en av världens sex minst korrupta stater (se www.transparency.org). 2008 delade Sverige förstaplatsen med Danmark och Nya Zeeland. Även i andra bedömningar, som till skillnad från CPI enbart bygger på de svarandes egna erfarenheter av korruption, betraktas Sverige som ett lågkorruptionsfall.²

Det är en angelägen forskningsfråga för samhällsvetare att förklara Sveriges låga korruptionsgrad. Även om framsteg gjorts³, kommer det sannolikt att ta lång tid innan det uppstår någon form av enighet kring svaret. Den omvända frågan är emellertid minst lika intressant: Hur fritt är Sverige i praktiken från alla typer av korruptionsproblem? En rad uppmärksammade skandaler på senare tid antyder nämligen att det finns problem även i Sverige.⁴

I denna artikel används lärdomar från spelteori och experimentell samhällsvetenskap för att analysera båda dessa frågor: Varför är Sverige förhållandevis fritt från korruption? Hur förklarar vi den korruption som trots allt finns? Vi är nyfikna på under vilka omständigheter våra valda företrädare och anställda byråkrater kan förväntas agera egoistiskt och när de kan förväntas vara lojala mot samhällsintresset – och exakt vad som avses med egoism och samhällsintresse ska vi återkomma till.

Som vi ska se, ger analysen en del lärdomar rörande hur korruptionstendenser kan bekämpas. Men den ger också skäl att vara vaksam: Det faktum att Sverige uppfattas som ett av världens minst korrupta länder betyder inte att svenska politiker och tjänstemän alltid agerar med samhällets bästa för ögonen eller att de aldrig tar chansen att gynna sig själva eller sina närmaste på det allmännas bekostnad. Framför allt betyder det inte att problemen är lösta en gång för alla.

Termen korruption för lätt tankarna till juridiken. I denna artikel används istället de mer generella termerna *egoistiskt* respektive *gruppljalt* beteende. Vi är med andra ord ute efter problem med maktmissbruk av ett generellt slag: Att gynna sig själv eller sina närmaste på det allmännas bekostnad (jfr. Andersson 2002:28-29, Philp 2002:41-42). Exakt vilka "sina närmaste" och "det allmänna" är, är en delikat fråga som vi utvecklar i det kommande.

Förutom lärdomar från spelteori och experimentell samhällsvetenskap, använder vi svar från en enkätundersökning bland kommunala politiker och tjänstemän som genomfördes i början av år 2008 i syfte att kartlägga den svenska lokalpolitiska elitens attityder till korruption och korruptionsliknande beteende.⁵ Svaren på två av enkätfrågorna i denna undersökning kommer att fungera som illustration från svensk kommunalpolitik. Det visar sig tydligt att valet mellan egoistiskt och gruppljalt beteende

2 Ett exempel där även erfarenhetsbaserade frågor används är Global Corruption Barometer (www.transparency.org). Enligt 2007 års undersökning var det ca 1% av 1000 svarande svenskar som hade betalat muta till offentliga institutioner (Transparency International 2007: 21).

3 Se Rothstein (2007).

4 På nationell nivå kan detta illustreras med härvor kring Systembolagets inköpschefer och kring Svensk bilprovningens verksamhet. På landstingsnivå märks bland annat 90-talets "Emma-härva" i Älvsborg som kännetecknades av anklagelser om bedrägerier, mutor, fusk med löner samt felaktigt utnyttjande av tjänstebilar. På kommunal nivå har olika typer av skandaler och affärer duggat tätt. Det mest kända fallet torde vara Motala-skandalen, där sju höga politiker och kommundirektören dömdes för olika förseelser såsom att de på kommunens bekostnad gjorde privata bilköp (i ett fall), ha åkt på flera semesterresor tillsammans med sina familjer, samt betalat parfym, sprit och dyra restaurangbesök med kommunens kort.

5 Andersson et al. (2008).

i praktiken är mer komplext än vad enkla spelteoretiska modeller antyder. Skälet är att det inte är uppenbart vilken grupp vi vill att våra politiker ska vara lojala med: Den egna kommunen, regionen eller landet? Ska lojaliteten riktas främst mot väljare, alla medborgare eller kanske mot alla skattebetalare?

Vår analys mynnar ut i slutsatsen att korruptionsproblem kan förstås som ett utfall som beror på två omständigheter:

För det första, i vilken utsträckning rådande formella och informella institutioner uppmuntrar ett gruppljalt eller egoistiskt beteende hos centrala aktörer såsom kommunpolitiker och tjänstemän med stor formell och informell makt. För det andra, i vilken utsträckning den grupp som dessa centrala aktörer känner lojalitet mot är kommuninvånarna eller någon annan konkurrerande sfär, som exempelvis familj, vänner eller det lokala näringslivet.

Upplägget för resten av artikeln är som följer: Avsnitt två introducerar begreppen prosocialt, gruppljalt och egoistiskt beteende. Avsnitt tre introducerar kort metoderna rationell och evolutionär spelteori, samt experimentell samhällsvetenskap. Därefter presenteras tio centrala lärdomar från spelteori och experimentell forskning i avsnitt fyra. I avsnitt fem illustreras lärdomarna med exempel från vår attitydundersökning från kommunala politiker och tjänstemän i Sverige. Avsnitt sex avrundar och sammanfattar våra slutsatser.

2. Vad är prosocialt, gruppljalt och egoistiskt beteende?

De flesta människor utsätts stundom för frestelsen att gynna sig själva på andras bekostnad. Ibland faller vi för denna frestelse, ibland väljer vi att istället vara lojala med gruppen på vars bekostnad vi kunde ha skott oss. Vi måste med andra ord ofta välja antingen ett beteende som är egoistiskt och framför allt gynnar oss själva, eller ett beteende som är gruppljalt och framför allt gynnar en grupp som vi själva bara är en liten del av. Denna grupp kan vara vår familj, våra vänner, arbetskamrater – men det kan också vara en ännu större del av samhället som helhet: Alla kommuninvånare, alla svenskar eller t o m alla människor på jorden.

När gruppljaliteten ligger på samhällsnivå talar vi om prosocialt beteende. Det finns dock ingen uppenbar gräns för hur stor en grupp måste vara för att gruppljaliteten ska räknas som prosocial och därmed samhällsnyttig. Den kommundiensteman som låter sina egna släktingar gå före i barnomsorgskön anses knappast prosocial, men vad ska sägas om den kommunpolitiker som ger kommunens egna företagare fördelar som gynnar både de lokala företagarna och kommuninvånarna – men på bekostnad av företagare och skattebetalare i andra kommuner? Prosocialt beteende är med andra ord alltid gruppljalt – men gruppljalt beteende är inte alltid prosocialt.

När det gäller korruptionsliknande beteende inom politiken dyker det dessutom upp andra svårdragna gränser. Vilka offentliga utgifter är nödvändiga för en fungerande samhällsnyttig förvaltning? Vilka utgifter är slöseri med skattemedel och innebär att någon skor sig på skattebetalarnas bekostnad? Vid vilken nivå är exempelvis kommunalt partistöd och politikers mötesarvode så högt att kommuninvånarna bör betraktas som klara förlorare?

Ett sätt att besvara dessa frågor är att anta att en fungerande demokrati och kommunal förvaltning ligger i alla kommuninvånarens intresse. Arvoden och partistöd är då oproblematiska upp till en viss nivå. Men om den kommunala eliten höjer sina ersättningar utöver den nivå som krävs för att kunna rekrytera folk till de uppdrag som ett demokratiskt styre av kommunen förutsätter, är detta dock att betrakta som ett sätt att tillskansa sig själv förmåner på kommuninvånarnas bekostnad. Den exakta nivån kan såklart diskuteras, men måste rimligen sättas i nivå med kommunpolitikernas alternativkostnad, dvs vad de skulle kunna tjäna om de inte lade tid på kommunpolitiken. Alltför låga nivåer gör att politiskt engagemang blir en stor ekonomisk uppoffring för många. Då finns risken att inkompetenta personer som inte hittar andra jobb blir överrepresenterade i kommunpolitiken, vilket inte ligger i kommuninvånarnas intresse.

I praktiken är det svårt att hävda att ersättningarna till de flesta kommunpolitiker i Sverige skulle vara för höga: Som framhålls av Bäck (2000) arbetar de ofta ideellt och de flesta förlorar faktiskt inkomst på sitt engagemang. Däremot arbetar exempelvis kommunstyrelseordförande på heltid och är i sammanhanget högt arvoderade.⁶

En rad termer används för att beskriva det strategiska valet mellan egoistiskt och grupplojalt beteende. Den vanligaste är kanske den engelska termen *collective action problem* som används för att beskriva de problem som uppstår när en grupp av människor ska samordna sitt beteende i en situation då varje gruppmedlem kan gratisåka, dvs dra nytta av andra gruppmedlemmars ansträngningar utan att själv dra sitt strå till stacken. En svensk term för svårigheten att få människor att agera prosocialt är *sociala fällor*, vilken används av Rothstein (2003). Ytterligare en term intimt förknippad med problemet är *socialt kapital*: En grupp där gruppmedlemmarna har hög tillit till varandra och därför lättare kan koordinera sitt kollektiva handlande sägs ha högt socialt kapital.

Oavsett vilka termer man föredrar, är det grundläggande problemet specifikt till sin natur. Detta framgår inte minst när det analyseras med två relativt nya inslag i den samhällsvetenskapliga verktygslådan: Evolutionär spelteori och experimentell samhällsvetenskap. Båda dessa verktyg har ökat kraftigt i popularitet på senare tid, och har bidragit till att kasta en del nytt ljus på frågorna om grupplojalt och egoistiskt beteende.

3. Spelteori och experimentell samhällsvetenskap

3.1 Rationell och evolutionär spelteori⁷

Den minsta tänkbara grupp som kan hamna i det kollektiva handlandets problem, är ett par. Matrisen nedan beskriver ett klassiskt så kallat fångarnas dilemma-spel mellan de fiktiva personerna Ann och Bo. De har valet mellan att vara lojala mot varandra eller att agera egoistiskt. Fångarnas dilemma är tillämpligt på situationer där båda vin-

6 För en internationell aspekt av politikers arvoden, se Ferraz och Finan (2009).

7 För en engelsk introduktion till spelteori, se Binmore (2007). På svenska finns redan nämnda Rothstein (2003), Hermansson (1990) samt, för den mer avancerade, Weibull (1995).

Tabell 1. Ett samarbetspel mellan två personer som båda väljer mellan lojalt och egoistiskt beteende

		Bo	
		Lojal	Egoistisk
Ann	Lojal	Båda: R	Ann: S Bo: T
	Egoistisk	Ann: T Bo: S	Båda : P

ner på lojalitet, men där lojalt beteende är instabilt eftersom det finns en frestelse att bete sig egoistiskt och därmed lura den andre som betar sig lojalt.⁸

De fyra tänkbara utfallen när spelet spelas en gång beskrivs förenklat med beteckningarna R, P, T och S. Dessa bokstäver syftar på de engelska ord som ofta används för att beskriva utfallen i spelet:

R (Reward-payoff) är belöningen för ömsesidigt samarbete,
 P (Punishment-payoff) är straffet de får om de båda agerar egoistiskt,
 T (Temptation-payoff) representerar frestelsen att lura den andra, och
 S (Sucker-payoff) är utfallet för den som blir lurad.

I ett fångarnas dilemma är $T > R > P > S$.

Inom rationell spelteori analyseras spelet genom att fråga sig om det finns utfall då ingen har incitament att ändra sitt beteende givet hur motspelaren betar sig. En sådan situation kallas Nash-jämvikt, efter ekonomen John Nash. När fångarnas dilemma spelas en enda gång, finns en entydig Nash-jämvikt: Att båda agerar egoistiskt. Så länge Bo betar sig egoistiskt, finns inget incitament för Ann att ensam vara lojal. Om Bo betar sig lojalt, finns däremot incitament för Ann att utnyttja detta genom att själv bete sig egoistiskt.

Det faktum att enda Nash-jämvikten när fångarnas dilemma spelas en gång är egoism, är emellertid inget att tyngas av. Det är mycket sällan folk agerar med varandra en gång i vetskap om att de med säkerhet aldrig kommer att mötas igen. Om Ann och Bo spelar spelet flera gånger med varandra, kommer saken i ett helt annat läge. I extremfallet, när spelet upprepas oändligt många gånger, finns alla tänkbara jämvikter – inklusive att Ann och Bo samarbetar och alltid är lojala mot varandra. Om Ann vill att Bo ska bete sig på ett visst sätt kan hon hota med att bete sig egoistiskt för all tid och evighet. Det bästa Bo kan göra då är att bete sig som Ann vill. Som läsaren redan insett, har Bo emellertid precis samma förhandlingsläge gentemot Ann.

8 Det finns argument för att andra spel än fångarnas dilemma är bättre verktyg för att analysera samarbete och gruppljalitet. Exempelvis använder Skyrms (2004) det så kallade stag hunt-spelet (även känt som the assurance game). Skillnaden är inte avgörande, och vi har valt fångarnas dilemma för att kunna relatera till Axelrod (1984) och den enorma litteratur som följt i dess spår.

Möjligheten att straffa den andre genom att bete sig egoistiskt för all tid och evighet gör att lojalitet dyker upp som en tänkbar jämvikt i det upprepade spelet. Kruket är emellertid att egoistiskt beteende fortfarande är en jämvikt, liksom en massa tänkbara mellanting. Insikten om att det finns oändligt många jämvikter vid oändligt upprepade spel kallas folkteoremet, av det enkla skälet att insikten är så gammal och vitt spridd, att den inte tillskrivs någon speciell tänkare.⁹

Den rationella spelteorin som den beskrivits ovan har uppenbarligen en del begränsningar. För det första ger alltså teorin ingen vägledning kring vilken jämvikt som faktiskt kommer att uppstå när det finns många tänkbara jämvikter. För det andra kan handlingsstrategier vid upprepade spel bli mycket komplexa, och det är orealistiskt att anta att människors handlande styrs av komplexa beräkningar kring vad som är rationellt beteende givet hur andra betar sig – i synnerhet när andras beteende också antas styras av lika komplexa beräkningar.

Numera används allt oftare *evolutionär spelteori* för att analysera spel som fångarnas dilemma i syfte att förstå hur lojalt beteende mellan människor kan uppstå. I den evolutionära spelteorin slopas antagandet om rationella aktörer till förmån för agenter som prövar sig fram och lär sig successivt. Förutom att detta förmodligen är en mer realistisk beskrivning av mänskligt beteende, kan metoden göra det möjligt att säga något om vilka jämvikter av många teoretiskt tänkbara som faktiskt kommer att uppstå.

Det centrala i evolutionär spelteori är att förekomsten av olika strategier ändras över tiden enligt principen att strategier som fungerar bra blir vanligare, medan strategier som det går dåligt för blir mindre vanliga. Detta antagande fångar flera tänkbara mekanismer för hur beteende sprids. För det första, lärande: Människor har en tendens att härma och lära sig av beteendet hos framgångsrika vänner och bekanta. För det andra, experimenterande: på vinst och förlust – eller av misstag – kan vi testa nya beteenden. Om de fungerar bra, är sannolikheten stor att just det beteendet dyker upp igen. Misstag försöker vi undvika i framtiden. En tredje tänkbar mekanism för att sprida beteende är uppfostran: barn härmar sina föräldrars beteende, och som föräldrar lär vi ut det beteende som vi själva haft nytta av. För mer om evolutionär spelteori, se exempelvis Weibull (1995).

Den evolutionära spelteorin är ett analytiskt hjälpmedel som samhällsvetenskapen lånat av biologin. I biologin finns en mycket specifik tolkning av den evolutionära processen: individer med framgångsrika beteenden lever längre och får fler och livskraftigare avkommor som ärver och lär sig sitt beteende från sina föräldrar. Det kan diskuteras i vilken utsträckning denna effekt gäller även människor, men som analytiskt verktyg är angreppssättet relevant tack vare människans tendens att prova sig fram, hålla fast vid beteenden som funkar bra och överge beteende som fungerar dåligt.

Evolutionär spelteori gör det möjligt att simulera och modellera olika tänkbara sätt att bete sig i fångarnas dilemma och andra situationer när vi väljer mellan egoistiskt

⁹ Antagandet att spelet upprepas ett oändligt antal gånger kan tyckas lika orealistiskt som antagandet att spelet bara spelas en gång. Intuitionen kring folkteoremet håller dock även i det mer realistiska fallet när spelet upprepas på ett sätt som gör att det råder osäkerhet om huruvida varje omgång kommer att vara den sista eller inte.

och grupplojalt beteende i syfte att undersöka vilket beteende som funkar bäst under olika omständigheter.

3.2 Experimentell samhällsvetenskap

På senare tid har den experimentella metoden vunnit kraftigt ökad popularitet bland samhällsvetare, framför allt bland ekonomer. Längesades att samhällsvetenskapen var skild från naturvetenskapen genom det faktum att samhällsvetenskapliga forskare inte kan genomföra experiment. Detta har förmodligen aldrig varit helt korrekt, men de senaste åren har utsagan definitivt blivit föråldrad. Det experimenteras numera intensivt även bland ekonomer, statsvetare och sociologer.¹⁰

Genom att låta människor delta i situationer där de får fatta beslut med riktiga pengar, och där deras beteende påverkar hur mycket pengar de tjänar på att delta i experimentet, har forskare samlat in mängder av data om hur folk faktiskt beter sig i situationer som fångarnas dilemma. Möjligheten att göra om experimenten med andra försökspersoner, i andra länder och med andra belopp, har gjort det möjligt att hitta beteendemönster som konsekvent dyker upp. Experimentet utförs ofta under olika grad av anonymitet i syfte att utröna om vårt val mellan grupplojalt och egoistiskt beteende beror på hur anonyma vi känner oss – vilket det gör.

När en ny metod vinner popularitet är det lätt att glömma bort dess nackdelar. Experimentella resultat är inget undantag. En tänkbar invändning mot experiment som metod är att experimenten oftast utförs på studenter på grundnivå vid de universitet där forskarna råkar vara verksamma. En annan invändning har varit att summorna är små och att människors beteende skulle bli mer ekonomiskt rationellt om det rörde sig om större belopp.

I praktiken har det visat sig att studenter inte är helt annorlunda än människor i allmänhet – vilket kanske inte är helt förvånande. Mer förvånande är möjligen att beloppens storlek inte tycks spela någon stor roll för resultaten. Genom att utföra experiment i låginkomstländer har man provat att genomföra studier med belopp som för deltagarna motsvarar månadslöner – men detta påverkar faktiskt inte folks beteende särskilt mycket.¹¹ Däremot har man kunnat observera vissa kulturella skillnader – se Henrich (2000).

4. Tio lärdomar om egoistiskt och grupplojalt beteende

Vad har vi lärt oss från de senaste 25 årens forskning i spelteori och experimentell samhällsvetenskap när det gäller människors val mellan grupplojalt och egoistiskt beteende? Detta avsnitt är ett försök att sammanfatta de viktigaste slutsatserna, och att diskutera vad resultaten betyder i den politiska praktiken.

10 Två bra översiktvolymerna om experimentell samhällsvetenskap är Gintis et al. (2005) samt Ostrom och Walker (2003).

11 Som exempel kan nämnas Cameron (1999) som genom att utföra experiment i Indonesien kunde arbeta med belopp som motsvarade tre månadslöner utan att detta hade någon signifikant inverkan på graden av prosocialt beteende.

4.1. Tit-for-tat löser inte samarbetets problem.

Ett spritt sätt att förklara uppkomsten av grupplojalt beteende, är att åberopa den så kallade tit-for-tat strategin som populariserades av Axelrod (1984). I ett upprepat fångarnas dilemma börjar tit-for-tat med att agera lojalt. Om motståndaren betar sig egoistiskt, straffar den detta beteende genom att själv bete sig egoistiskt i nästa omgång. Därefter återgår tit-for-tat till att bete sig lojalt.

Bakgrunden till tit-for-tat strategins popularitet är förmodligen att Axelrods bok är välskrivnen, spännande och dessutom byggde på en fascinerande metod. Axelrod lät folk skicka in sina egna förslag på strategier för ett upprepat fångarnas dilemma. Sedan lät han strategierna tävla mot varandra i en datorsimulering. Tit-for-tat hörde till de strategier som klarade sig bäst, vilket stundom tolkats som att samarbetets problem är löst.

Så enkelt är det tyvärr inte. Det faktum att tit-for-tat klarade sig bra i Axelrods simulering betyder inte att den alltid klarar att stabilisera grupplojalt beteende. Det krävs emellertid en viss förståelse av evolutionär spelteori för att förstå varför samarbete mellan tit-for-tat strategier är sårbart.

Antag att alla i ett samhälle använder tit-for-tat strategin och därför betar sig lojalt mot varandra. Antag nu att någon glömmer bort delar av strategin, eller provar att övergå till den enklare strategin att alltid bete sig lojalt oavsett vad den andre gör. Initialt kommer denna strategi att vara precis lika framgångsrik som tit-for-tat strategin, eftersom tit-for-tat strategin betar sig lojalt så länge motparten också gör det. Det finns med andra ord inget som hindrar att ganska många driver bort från tit-for-tat strategin mot andra strategier som är mindre benägna att straffa egoistiskt beteende.

När denna drift bort från tit-for-tat pågått tillräckligt länge, kommer samhället att vara sårbart. Den som nu agerar egoistiskt kan dra nytta av att många i samhället betar sig lojalt utan att straffa den som betar sig egoistiskt. Resonemanget visar att samarbete mellan tit-for-tat strategier inte är en evolutionärt stabil jämvikt i fångarnas dilemma. Argumentet framfördes kort efter att Axelrods bok blev populär av Boyd och Lorberbaum (1987) i tidskriften *Nature*. Detta hindrade inte att tit-for-tat strategin blev populärt – men felaktigt – känd som en lösning på samarbetets problem – till många renlärliga spelteoretikers förtret.¹²

Lärdomen från evolutionär spelteori är alltså att det finns en risk att människor som betar sig lojalt mot varandra successivt driver bort från det beteende som straffar egoistiskt beteende, så att egoismen plötsligt åter kan få fotfäste i gruppen.

Man måste dock inte ta till detta argument om så kallad evolutionär drift för att inse att tit-for-tat hursomhelst inte är någon universallösning på sociala dilemman. Samarbete genom tit-for-tat bygger på parvisa relationer, så att den som blir lurad kan straffa den som lurades genom att själv bete sig egoistiskt. I det mer realistiska fallet, när många personer är inblandade, behöver det inte vara den som blivit lurad som straffar, och det tjänar inget till att bete sig egoistiskt mot någon som inte gjort sig förtjänt av ett straff.

12 En av dem som pekat på svagheter i Axelrods analys är Ken Binmore (Binmore 1994; Binmore 2005).

4.2 Gruppljalitet förutsätter sanktionsmekanismer.

Efter kritiken ovan, måste framhållas att Axelrod onekligen var något mycket centralt på spåren när han förklarade tit-for-tats framgångar med att strategin alltid straffar egoistiskt beteende. Den mest fundamentala slutsatsen från spelteori rörande gruppljalit beteende är nämligen att gruppljalitet förutsätter någon form av *sanktioner* mot den som inte betar sig lojalt. Om det går att komma undan med egoistiskt beteende utan att detta straffar sig, kommer lojalitet inte att vara en stabil jämvikt.¹³

Sanktionsmekanismer ska här förstås i bredast tänkbara bemärkelse: Sanktionerna kan komma från andra människor, från någon formell institution eller från människors eget samvete. Oavsett vilken typ av sanktioner det rör sig om, kräver en förståelse av gruppljalit beteende att vi förstår hur sanktionsmekanismerna fungerar. Lärdomen här är med andra ord enkel. För att förhindra att korrupt beteende sprider sig i politiken, måste vi se till att korrupt beteende straffar sig.

Vad betyder de två första lärdomarna för korruption inom svensk politik? Dels säger de att det måste finnas bestraffningsmekanismer mot den som avviker från den prosociala normen, och dels säger de att det finns en risk att ett samhälle blir sårbart om inte bestraffningsmekanismerna testas regelbundet. Vänjer vi oss vid en korruptionsfri tillvaro finns det en risk att många glömmer bort de delar av vårt handlande som en gång bidrog till att göra korruption olönsamt.

4.3 Sanktionsmekanismer kan vara formella eller informella – men även formella sanktionsmekanismer måste förklaras.

Insikten att sanktioner är nödvändiga för att stabilisera gruppljalit beteende gör det frestande att lösa samarbetets problem genom att anta att det finns en formell institution – exempelvis en rättsstat – som straffar den som betar sig egoistiskt på andras bekostnad. Om den som bryter ett löfte om att bete sig lojalt kan vänta sig ett straff för detta, blir lojalitet det rationella valet i fångarnas dilemma. Korruption kan således motverkas med en rättsstat som utdelar straff så att ett prosocialt beteende blir det mest rationella.

Det ska emellertid påpekas att det inte nödvändigtvis måste vara staten som står för straffandet: om någon tredje part kan ta på sig att straffa den som bryter ett avtal om att bete sig lojalt, ändras jämvikten i fångarnas dilemma så att lojalitet blir enda jämvikten.

Problemet är bara att dessa lösningar genast ger upphov till en ny fråga: Vad är det som säger att staten – eller någon tredje part – faktiskt kommer att agera så att egoism straffas och lojalitet lönar sig? I normalfallet är svaret: ingenting! Eftersom straffandet är kostsamt blir det till en osjälvisk handling att bestraffa den som betar sig egoistiskt. Det sociala dilemman har därmed bara flyttats till en annan nivå, vad Oliver (1980) kallar ett ”andra-ordningens socialt dilemma”. Om frågan tidigare var: ”Vad får människor att bete sig lojalt mot varandra?” är den nya frågan: ”Vad får staten att vara lojal mot sina medborgare?” Eftersom det är människor som i statens regi ska ut-

13 Om behovet av sanktioner för att stabilisera gruppljalitet, se exempelvis Bendor och Swistak (2004) samt Swistak (2008).

dela straffen är frågorna inte så väsentligt annorlunda än de först kan synas vara. Polis, domare och byråkrater är människor som också kan falla för frestelsen att gynna sig själva på andras bekostnad.

Lärdomen när det gäller korruptionsbekämpning kan sägas vara följande: Det måste inte nödvändigtvis vara staten eller någon formell institution som ser till att korruptionsliknande beteende straffas – men det måste finnas åtminstone någon person i vars intresse det ligger att straffa den som gynnar sig själv på det allmännas bekostnad.

Konkret betyder detta att institutioner som exempelvis polisväsende och den kommunala revisionen inte självklart kommer att agera för att bekämpa korruption och maktmissbruk – även om det är deras formella syfte. Vi måste istället fråga oss vilka incitament dessa institutioner och deras anställda har att faktiskt hitta och bestraffa oegentligheter och korruptionstendenser.

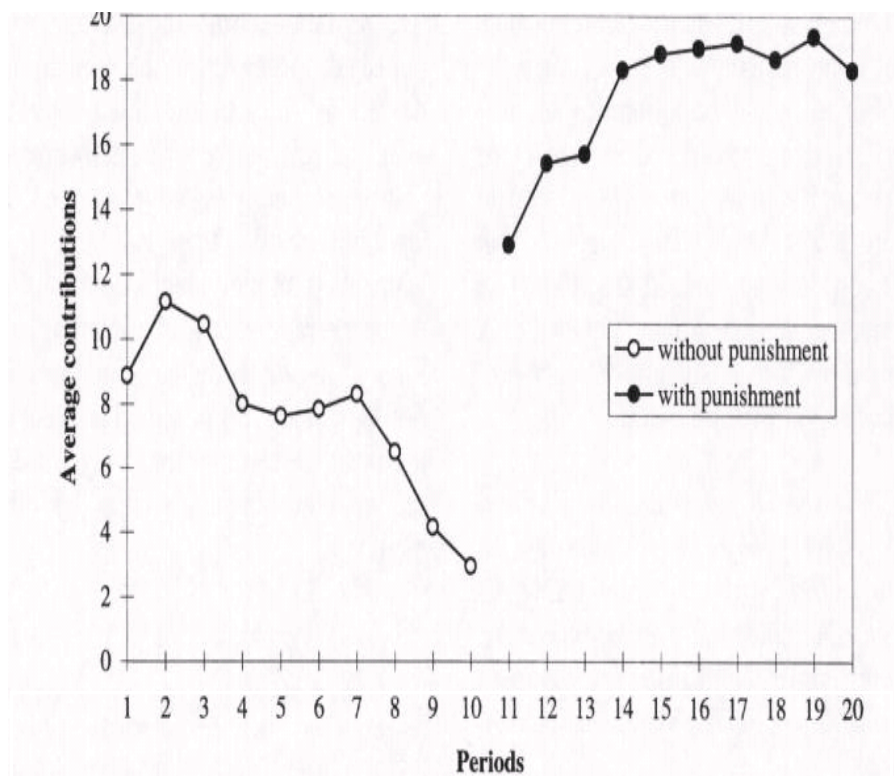
4.4 Sanktioner är kostsamma – men människor är benägna till kostsamt sanktionerande.

Bestraffningsmekanismer är kostsamma för den som utför straffen. Det gäller inte bara korruption, utan även i vardagslivets sociala dilemman: Vem ska ta på sig omaket att prata med dem som inte städar tvättstugan efter sig? Om någon utdelar en välavvägd sanktion, kommer alla i huset att kunna njuta av en renare tvättstuga. Som Yamagichi (1986) påpekar är upprätthållandet av samhällsnyttiga normer en kollektiv nytthet.

Den som utdelar ett straff har en egen kostnad för detta, inte bara genom att sanktionen i sig innebär ansträngning, utan genom att den som upptäcker oegentligheter i regel har möjlighet att själv ansluta sig till det egoistiska beteendet snarare än att slå larm. Den som upptäcker korruptionsliknande beteende kan ju ofta kräva att få del av de fördelar detta skapar istället för att slå larm och arbeta för sanktioner. Den som utdelar straff för att upprätthålla en grupplöjal norm, skapar en kollektiv nytthet som alla inom gruppen kan dra fördel av utan att ha behövt dela kostnaderna för normens upprätthållande.

Enligt vanlig rationell spelteori kommer bestraffningsmekanismer inte att ha någon effekt på människors beteende så länge de är kostsamma utan att ge några specifika fördelar åt den som utdelar straffet. Ekonomiska experiment har trots detta visat att existensen av bestraffningsmekanismer kan upprätthålla grupplöjalt beteende – se Ostrom et al. (1992), Fehr och Gächter (2000) samt Fehr och Fischbacher (2005).

Resultaten i flera experimentella studier är mycket starka. Figur 1 – hämtad från Fehr och Fischbacher (2005) – visar exempelvis bidrag till en kollektiv nytthet i situationer med och utan möjlighet att utdela kostsamma bestraffningar av gratisåkare. Experimentdeltagarna hade valet mellan att bidra eller inte bidra till en tänkt kollektiv nytthet. De fick alltså välja mellan egoistiskt och grupplöjalt beteende. Som synes verkar beteendet gå mot ökad egoism: Många börjar med att bidra, men inser sedan att även de som inte själva bidrar får del av den kollektiva varan. Graden av gratisåkning ökar över tiden.

Figur 1. Experiment med bidrag till en kollektiv nytthet med och utan bestraffning (tagen från Fehr och Fischbacher, 2005).

Forskarna modifierade därefter reglerna och erbjöd deltagarna att mot en kostnad reducera utfallet för dem som inte bidrog till den kollektiva nyttheten. De fick alltså betala med sina egna pengar för att minska vinsten för andra. Införandet av denna kostsamma bestraffningsteknologi ändrade drastiskt människors beteende: Fler valde att bidra från början, och de som inte bidrog blev ofta straffade av andra experimentdeltagare, varpå graden av lojalitet ökade markant i gruppen.

Fehr och Fischbacher (2005) konstaterar med anledning av sina resultat att det kan finnas sociala mekanismer som förhindrar att samarbetsnormer urholkas. Människor som är gruppljola tar ofta på sig att utdela straff åt dem som de anser betar sig orättvist, och att dra nytta av en kollektiv nytthet utan att själv bidra anses förmodligen vara väldigt orättvist.

Det finns alltså bevisligen människor som är beredda att dela ut straff för att upprätthålla ett gruppljolt beteende även när detta har en kostnad för dem själva.

Lärdomen för korruptionsbekämpning är att det verkar angeläget att undersöka hur denna bestraffningsvillighet kan tas tillvara. I praktiken betyder detta att korruptionsliknande beteende motverkas omedelbart utan att rättsstat eller andra formella institutioner behöver dras in – givet att människor som själva betar sig gruppljolt ser

hur andra betar sig egoistiskt och har möjlighet att på olika sätt utdela sociala sanktioner mot dessa.

Omvänt betyder detta att de som ägnar sig åt korruptionsliknande beteende har större chans att lyckas med detta om de kan dra sig undan från arenor där andra skulle kunna se, uppröras av och bestraffa beteendet. Denna lärdom är central för att förstå både Sveriges relativt sett låga korruptionsgrad – och flera skandaler då korruption likväl uppstått. Den svenska offentlighetsprincipen garanterar nämligen medborgare (och därmed journalister) exceptionellt god insyn i den politiska förvaltningens förhållanden. Före 1 januari 1995 lydde kommunala bolag inte under offentlighetsprincipen, vilket kan förklara att kommunala bolag ofta varit inblandade när folkvalda gynnare sig själva på kommuninvånarnas bekostnad.¹⁴ Detta var exempelvis fallet i Motala, där MFS (Motala Företag i Samverkan) och MIAB (Motala Industrisamverkan Aktiebolag) användes för att kringgå offentlighetsprincipen (Andersson, 2002).

4.5 Vi vet inte hur människors benägenhet att straffa egoistiskt beteende ska förklaras

Den femte lärdomen är möjligen en smula nedslående, åtminstone jämfört med föregående. Men en identifierad kunskapslucka är nog så viktig för att veta var kommande forskningsinsatser kan göra störst nytta. Vi vet alltså att folk är benägna till kostsamt straffande, och att detta kan förklara grupplöjalt beteende, men vi vet inte tillräckligt om vad som förklarar straffandet. Vad är det som gör människor benägna att utdela kostsamma sanktioner mot dem som bryter mot samarbetsnormen? Två tänkbara förklaringar som kan skönjas i litteraturen är känslor och signalering, som vi nu ska studera närmare.

Känslor

I tidskriften *Nature* konstaterar de experimentella ekonomerna Ernst Fehr och Simon Gächter (2002) att känslor har en central roll för att förklara folks villighet att dela ut straff. De visar att gratisåkande skapar negativa känslor hos dem som betar sig grupplöjalt, och att dessa känslor är starkare ju mer gratisåkaren avviker från gruppnormen. Med andra ord: när egoistiskt beteende uppdagas, blir prosociala människor arga. Dessa känslor motiverar dem att ingripa med sanktioner även när sådana är kostsamma. Förklaringen ligger nära en förklaring lanserad av Frank (1988), nämligen att känslor hjälper oss att trovärdigt lova saker och ting, eftersom vi vet att vi får dåligt samvete om vi bryter dessa löften.

Tolkningen stöds av experiment utförda av Ostrom et al. (1992). Här visas att lojalitet kan främjas även utan bestraffningsmekanismer om spelarna får samtala med varandra innan spelet. En tänkbar tolkning är att mänskliga möten aktiverar interna sanktionsmekanismer som gör många betydligt mindre benägna att bryta givna löften om samarbete. Känslor gör att vi får dåligt samvete om vi bryter löften – men dessa

14 Statliga bolag är dock fortfarande undantagna från offentlighetsprincipen.

mekanismer blir starkare om vi faktiskt kommunicerat ansikte mot ansikte med dem vi lovat vår lojalitet.

Signalering

En annan tänkbar förklaring är att utdelandet av straff är en form av signalerande som ger fördelar för den som ägnar sig åt det. Enligt teorier som *costly signaling* (Smith och Bliege Bird, 2003), *the Handicap principle* (Zahavi och Zahavi, 1997), samt *competitive altruism* (Roberts, 1998) är prosocialt beteende en signal om sändarens kvaliteter och egenskaper. Ett spektakulärt bidrag till en kollektiv nytthet skapar helt enkelt goodwill eller gott rykte som är fördelaktig för givaren. Man kan således skaffa sig gott rykte inte bara genom att själv vara lojal, utan också genom att ta på sig att vara den som straffar dem som betar sig egoistiskt.

Smith and Bliege Bird (2003) använder termen *broadcast efficiency* för att beteckna hur många andra som ser signalen som sanktionen utgör i förhållande till hur kostsam signalen är att sända. Här finns alltså ännu ett argument för varför graden av offentlighet och observerbarhet spelar roll för graden av prosocialt beteende.

Oavsett om förklaringen finns i känslor, signalering eller någon annanstans, verkar det vara så att villigheten att utdela straff varierar kraftigt mellan människor. Resultaten i många experiment kan tolkas som att människor grovt sett kan kategoriseras på basis av hur de betar sig i sociala dilemman. De som så gott som alltid agerar egoistiskt, de som nästan alltid samarbetar, och de som betar sig lojalt så länge andra i gruppen också betar sig lojalt. Ostrom (2000) använder termen *conditional cooperators* om dessa.

Ostrom påpekar också att en del av de villkorligt grupplojala kan vara vad hon kallar *willing punishers*, dvs människor som tar på sig att straffa de illojala även när detta är kostsamt. Centralt är att även om det bara finns några få individer av denna typ, kan kombinationen av straffare och villkorligt lojala resultera i en hög grad av grupplojal beteende. Existensen av några få straffare gör helt enkelt att det blir rationellt även för egoister att bete sig grupplojalt för att inte riskera att bli straffade. Och när egoisterna inte tjänar på att vara egoister kommer de villkorligt lojala också att bete sig lojalt.

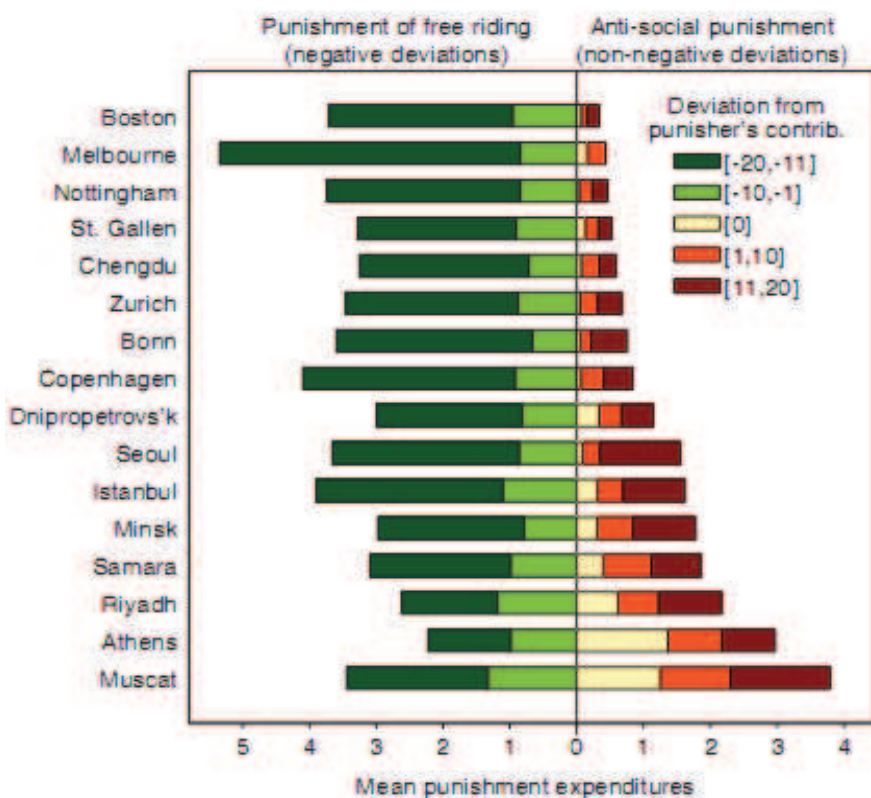
Benägenheten att straffa normavvikelse är uppenbarligen central för uppkomsten av grupplojalitet hos människor, och i en redan klassisk artikel i Nature myntade Fehr och Gächter (2002) begreppet *altruistic punishment in humans*.

Lärdomen för praktisk politik är inte helt uppenbar eftersom vi inte vet exakt vad som driver människor till att ingripa mot korruptionstendenser. I praktiken spelar det dock inte så stor roll om människor drivs av genuin upprördhet över normbrott eller av en vilja att förbättra sitt rykte genom att ingripa mot normbrotten. När journalisten Britt-Marie Citron avslöjade Motala-skandalen – se Citron (1999) – var alltså offentlighetsprincipen en viktig formell institution som möjliggjorde hennes granskning. Men om hon inte själv varit engagerad och driven hade den naturligtvis inte räckt. Citron själv belönades på flera sätt för sitt arbete – bland annat med det stora journalistpriset 1996. Detta berodde i sin tur på att tidningsläsare i allmänhet vill läsa om – och uppröras av – skandaler av just den typ som Citron avslöjade.

Insikten hos allmänheten om att ett visst beteende innebär att några få gynnar sig själva på det allmännas bekostnad gör att en journalist som Citron i det här fallet har incitament att anstränga sig för att avslöja härvan, vilket i sin tur underlättas av grundläggande formella institutioner som pressfrihet och offentlighetsprincip.

4.6 Kotsamma sanktioner har en positiv effekt endast om det finns en etablerad prosocial norm

Än en gång är det dags för ett mindre upplyftande resultat. Införandet av en bestraffningsmekanism tycks inte öka graden av lojalt beteende i alla samhällen. Herrmann et al. (2008) upprepade public goods-spelet med bestraffning i en rad olika kulturer, och det visar sig att det på vissa håll inte bara utdelas straff till egoister. I vissa fall valde folk att straffa de som bidrog till den kollektiva nyttigheten. Om benägenheten att straffa folk som är egoistiska kallas prosocialt straffande, kan vi använda termen antisocialt straffande när folk straffar det prosociala beteendet. Figur 2 nedan visar fördelningen mellan prosocialt och antisocialt straffande när ett public goods-experiment utfördes i olika städer runt om i världen:

Figur 2: Prosocialt och antisocialt straffande på olika platser i världen. Figur från Herrmann et al. (2008).

I Saudiarabien, Grekland och Oman straffas alltså samarbete i så stor utsträckning att den positiva effekten av prosocialt straffande helt förtas. Författarna spekulerar i att normbrytare blir arga och hämnas på bestraffningen, istället för att rätta sig efter samarbetsnormen.

Lärdomen av detta experiment verkar vara att när prosociala normer är alltför svaga, finns en risk att sanktionsmöjligheter innebär att mer resurser läggs på straffande, utan att graden av samarbete ökar.

4.7 Möjligheten att välja bort egoister är en billig sanktionsmekanism

Redan Tullock (1985) poängterade att upprepade fångarnas dilemma inte är något dilemma om det är möjligt att välja motpart i spelet på basis av hur folk betett sig tidigare. Om folk ser vilka som betar sig egoistiskt, kommer de inte att vilja ha med dessa att göra i framtiden. Därmed skapas incitament att bry sig om sitt rykte.

Det är emellertid i regel inte möjligt att se på folk hur de har agerat tidigare. Ibland är dock samhället strukturerat på ett sådant sätt att människor som agerar prosocialt träffar varandra med större sannolikhet än de träffar människor som betar sig egoistiskt. Några exempel på sådana modeller finns i Eshel et al. (1998), Boyd och Richerson (2002) samt Skyrms (2004). Detta resonemang väcker naturligtvis frågan om hur sådana strukturer uppstår. En tolkning av strukturers betydelse, är att sanktioner blir billiga när sanktionen inte består i utdelandet av ett straff, utan i en strukturförändring – vilket exempelvis kan vara att en relation mellan två aktörer avbryts.

På detta område är forskningen livaktig: I exempelvis Ely (2002) studeras en modell där aktörer kan välja var de vill agera och uppdatera sina strategier samtidigt, vilket främjar prosocialt beteende. Rob och Yang (2003) visar att möjligheten att lämna och att hota lämna en aktör som inte samarbetar främjar långsiktiga relationer med samarbete. Jackson och Watts (2005) visar att när spelare väljer inte bara strategier utan även vem de vill spela med, kan hotet om rematching göra att jämvikter blir stabila som annars inte skulle vara det. Engseld och Bergh (2006) analyserar en modell där aktörer formar preferenser över önskade interaktionspartners på basis av deras rykte, som modelleras som en brusig signal om historiskt beteende.¹⁵ Rykten som en brusig signal om historiskt beteende är en central mekanism även i Tirole (1996) som analyserar kollektiv ryktesbildning och applicerar detta på just korruption.

Gemensamt för dessa modeller är att aktörer har tillgång till en billig eller möjligen kostnadsfri sanktionsmekanism: Möjligheten att välja bort interaktionspartners som bryter prosociala normer. Ryktesmekanismen kan under vissa omständigheter vara en billig och effektiv metod för att lösa det kollektiva handlandets problem – se Milinski et al. (2002) för en kort och kärnfull analys.

Effekten av att kunna välja bort egoister och föredra att interagera med grupplojala blir såklart större, ju säkrare informationen är om hur människor betett sig i det förflutna. Högre grad av anonymitet gör alltså att fler kommer att kunna komma undan med egoistiskt beteende – något som verifierats i flera experiment.¹⁶ En av många ka-

15 Dessa artiklar kan ses som synnerligen långt drivna raffineringar av den analys som populariserades av Axelrod (1984) samt Maynard Smith (1982).

naler genom vilka information om prosocialt och egoistiskt beteende sprids, är skvallrer – se exempelvis Eder och Enke (1991). Ymnigt skvallrande innebär större informations-spridning och ökad observerbarhet – under förutsättning att skvallret är mer sant än falskt. Skvallrer, liksom sanktionsmöjligheter, kan således verka korruptions-hämmande under förutsättning att de prosociala normerna inte är alltför svaga. Så länge det anses vara en dygd att skvallra sant och förmedla väsentlig information om vem som är grupplojal och vem som inte är det, kommer ökade skvallermöjligheter att vara en faktor som minskar ryktesbruset och gör enstaka avvikelser från den prosociala normen svårare att komma undan med.

4.8 Känslan av att vara sedd tycks i sig främja grupplojalitet

Det finns en hel del som tyder på att prosocialt beteende kan främjas bara genom att skapa känslan av att vara sedd av andra. Det krävs alltså inte alltid att andra faktiskt ser och utdelar straff: känslan av att vara sedd kan vara tillräcklig.

Bateson et al. (2006) genomförde ett intressant experiment i ett fikarum, där en burk användes för att samla in pengar till en gemensam kassa för mjölk, kaffe och te. Forskarna undersökte hur många som fuskade genom att ta mjölk utan att betala för sig i två situationer; dels när det satt en bild av blommor på burken, dels när det satt en bild av ett par ögon. Det visade sig att folk betalade betydligt mer under de veckor då bilden visade ett par ögon. Liknande resultat har erhållits i mer kontrollerade laboratoriemiljöer – se exempelvis Haley och Fessler (2005).

Lärdomen för praktisk politik när det gäller effekten (eller känslan) av att vara sedd, är ganska tydlig. Öppenhet och observerbarhet tycks främja prosocialt beteende. Tyvärr betyder detta förmodligen inte att korruptionsliknande beteende kan undvikas genom att exempelvis ha öppna nämnd- eller fullmäktigemöten i kommunerna: om vissa fora görs mer öppna, kan det korruptionsliknande beteendet istället dra sig undan till slutna fora och informella nätverk. I Motalafallet var naturligtvis kommunfullmäktige öppet, och även kommunstyrelsens sammanträden hade föredragningslista och protokoll. Men kommunstyrelsens beredningsutskott var ett slutet organ – och det var ofta här de problematiska besluten fattades.

4.9 Graden av samarbete kan förväntas variera över tiden.

Som redan sagts, är alltså möjligheten att välja interaktionspartners är en trolig förklaring till uppkomsten av grupplojalt beteende mellan människor. Om alla har tillgång till pålitlig information om andras historiska beteende, kommer alla med säkerhet att kunna välja bort dem som någon gång varit egoistiska, och alla har därför ett starkt skäl att agera lojalt.

I praktiken är dock informationen om historiskt beteende inte helt tillförlitlig och lättillgänglig. Det kommer därför att finnas situationer när vinsten av en enstaka

16 Angående effekten av anonymitet, se exempelvis Hoffman et al. (1994). McCabe et al. (2006) visar i ett tillits-experiment att lojalt beteende blir vanligare när lojala spelare paras ihop med varandra och därmed undgår att bli utnyttjade av egoister.

egoistisk handling inte balanseras fullt ut av en motsvarande kostnad i form av exempelvis ett försämrat rykte. Den kommer helt enkelt att löna sig att då och då bete sig egoistiskt.

Tirole (1996) beskriver en snarlik mekanism: om det inte syns tydligt att en person i en grupp är lojal, har nytillkomna gruppmedlemmar inget incitament att bete sig lojalt, vilket skapar vad Tirole kallar en ondskefull korruptionsspiral.

Bergh (2009) samlar teoretiska resultat av den här typen under begreppet *The logic of occasional defection*: När vi har möjlighet att välja vem vi interagerar med på basis av ofullständig information, kommer enstaka egoistiska handlingar att löna sig. I en del modeller leder denna mekanism till att graden av grupplojalt beteende varierar över tiden: så länge alla betar sig lojalt, lönar det sig att vara aningen mer egoistisk. Men när graden av egoism har nått en viss kritisk nivå, blir det åter möjligt för lojala individer att hitta varandra och vinna på sin ömsesidiga lojalitet. En enkel modell med denna cykliska egenskap är Poulsen och Svendsen (2005).

De teoretiska förutsägelseerna från dessa modeller ter sig realistiska: samarbete kan uppstå, men det är sällsynt att samarbete är fullständigt stabilt. Ofta kommer blandningen av strategier att variera över tiden: att lojalitet är det som lönar sig bäst i en grupp vid ett visst tillfälle behöver inte betyda att egoism aldrig kan få fäste.

I praktiken betyder detta att om en kommun vid någon tidpunkt verkar vara helt korruptionsfri, ska vi inte bli förvånade om situationen successivt förändras till det värre. Det är just i situationer när nästan alla är lojala nästan alltid som det lönar sig att vid enstaka tillfällen bete sig egoistiskt. Men för att komma undan, krävs att det egoistiska beteendet bara avviker marginellt från den etablerade normen – annars skulle det upptäckas och straffas direkt.

4.10 Grupplojalitet är inte alltid prosocialt

Den sista lärdomen är av annan typ än de nio föregående. När samarbetets problem analyseras med hjälp av fångarnas dilemma, finns det bara två handlingsalternativ: att agera grupplojalt eller att agera egoistiskt. Den grupplojala handlingen antas ofta vara den prosociala – den som främjar allmänintresset – men så behöver inte alltid vara fallet.

I grundböcker i nationalekonomi dyker fångarnas dilemma ofta upp när kartellbildning ska analyseras. De i kartellen ingående företagen har ett val mellan grupplojalitet – att hålla kartellens överenskommelser om utbud och pris – eller ett egoistiskt beteende: att locka till sig kunder och därmed vinster genom att bryta kartellen och sänka priset. I det här fallet är det grupplojala beteendet föga samhällsnyttigt, eftersom det leder till lägre utbud och högre priser. Det egoistiska beteendet, däremot, är samhällsnyttigt eftersom det leder till att efterfrågan tillgodoses på effektivast möjliga sätt.

Exemplet illustrerar att allt grupplojalt beteende inte nödvändigtvis är prosocialt. Detta är naturligtvis ingen ny samhällsvetenskaplig insikt. Mancur Olson (1982) noterade att grupper grovt kan delas in i sådana vars mål är omfördelning från övriga samhället till gruppens medlemmar, och sådana som gynnar samhället som helhet och därmed gör att det finns kommer att finnas mer att fördela.

Grupperns intressen kan ligga mer eller mindre i linje med samhällsintresset. En familj, en yrkeskår eller en intresseförening kan gynnas av hög grupployalitet – men det finns inget som säger att dessa grupperns mål är gynnsamma för samhället i stort.

Olsons tes var att eftersom prosociala grupper måste koordinera fler, får de större *collective action*-problem och de omfördelade grupperna kommer att få överhanden. Som diskuteras av Rosser (2007), medgav Olson dock i senare verk att denna prediktion inte alltid stämde. Sverige nämns explicit som ett undantag, bland annat eftersom även fackföreningar agerat ansvarsfullt och lyckats koordinera många att agera samhällsnyttigt – eller åtminstone mer samhällsnyttigt än fackföreningar i andra länder.

För att minska förekomsten av korruptionsliknande beteende skulle man alltså behöva tillämpa lärdomarna ovan selektivt så att prosociala grupper får lättare att lösa sina *collective action* problem än andra grupper. Detta är emellertid inte helt enkelt: ibland är det inte alls uppenbart vilken typ av grupployalitet som är mest prosocial. Precis detta illustreras med ett exempel i nästa avsnitt.

5. Grupployalitet och egoism i praktiken – två exempel från svensk kommunpolitik

5.1 Olika nivåer av grupployalitet

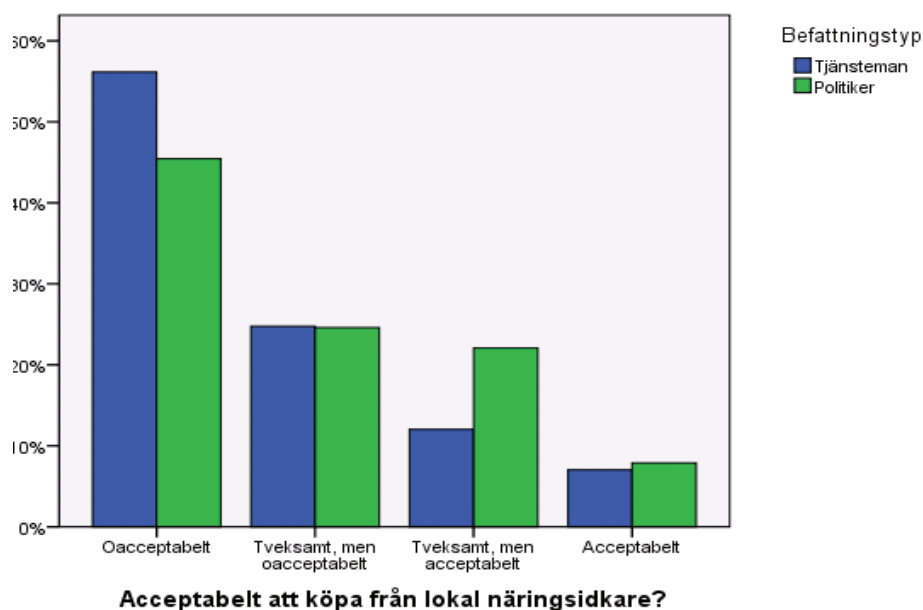
Det finns situationer där det inte är uppenbart vilken typ av grupployalitet som är önskvärd. En illustration ges av följande scenario, som vi i en enkätundersökning har presenterat för kommunpolitiker och tjänstemän i Sverige:

Äldreomsorgen i en svensk kommun ska upphandla nya blöjor till sin verksamhet. Den förra blöjtillverkaren får inte förnyat förtroende, trots att de säljer den billigaste produkten samt att de som arbetar ute i verksamheterna anser att den tidigare leverantörens produkter är de bästa. Istället upphandlas produkterna av en producent som har sin produktion lokalt i kommunen och köper in större delen av materialet till blöjorna från lokala leverantörer.

I detta scenario finns flera tänkbara grupper att vara lojal mot som alla skulle kunna komma ifråga för en prosocial politiker.

1. Kommunens skattebetalare. Den politiker som ser som sitt mål att ge den egna kommunens skattebetalare effektiv service (valuta för skattepengarna) ska såklart verka för att blöjorna köps upp där de är billigast givet kvalitetskraven. Detta är också det alternativ som är förenligt med lagen om offentlig upphandling.
2. Kommunens näringsidkare. Politiker som är lojala med den egna kommunens näringsidkare kan tänkas vilja styra uppköpen till en lokal producent av detta skäl. Med denna strategi gynnas emellertid kommunens näringsidkare på skattebetalarnas bekostnad, eftersom den kommunala servicen blir dyrare än den annars skulle ha blivit.
3. Kommunens arbetslösa. En tredje möjlighet är att kommunpolitikerna vill vara lojala mot den egna kommunen arbetslösa genom att handla från en lokal näringsidkare. Kruket här är såklart att kommunerna befinner sig i ett socialt dilemma gentemot varandra, ty om alla kommuner styr sina uppköp till lokala producenter blir det inte

Figur 3. Attityd till att gynna lokala leverantörer med dyrare och sämre produkter.

fler arbetstillfällen i någon kommun – däremot blir det dyrare för skattebetalarna i alla kommuner.

4. Världens befolkning. En fjärde möjlighet är att kommunens politiker anser sig vara miljömedvetna och vill främja lokal produktion. Om blöjtransporter bidrar till klimatförändringar, som i sin tur drabbar hela jordens befolkning, kan det hävdas vara prosocialt att handla upp lokalt även om det innebär ökade kostnader för skattebetalarna.

Av enkätsvaren att döma, lutar de flesta politiker och tjänstemän åt att vara lojala med den egna kommunens skattebetalare och följa lagen om offentlig upphandling. Det finns dock gott om respondenter som uppvisar acceptans för beslutet att upphandla blöjorna lokalt, vilket kan tolkas som att deras lojalitet ligger någon annanstans. Intressant är även att politiker i högre utsträckning än tjänstemän uppger acceptans för beslutet att gynna lokala leverantörer.¹⁷

Som framgått, är det ingalunda självklart vilket beteende som ska klassas som prosocialt. Hur många politiker inser att en förmånlig behandling av den egna kommunens näringsidkare ger fler jobb endast om andra kommuner inte väljer samma stra-

¹⁷ Kommentarer till frågorna indikerar att de svarande är medvetna om målkonflikten, och om att scenariet beskriver ett brott mot lagen om offentlig upphandling (LOU). Två exempel: ”Detta är det stora problemet i kommunerna, stödja det lokala näringslivet samtidigt som man ska hushålla med pengarna” samt ”Jag kan förstå att en glesbygd vill gynna det lokala näringslivet och skita i LOU. Men det passar inte mig”

tegi? Hur många beaktar klimateffekter av blöjtransporter när de formulerar sin politik? Och hur pålitlig är informationen om blöjtransporternas klimatpåverkan?

Komplexiteten gör det svårt att med säkerhet stämpla olika typer av politik som prosocial eller ej. Samtidigt innebär komplexiteten att det är ganska lätt för den politiker som vill klä en egoistisk politik i prosociala argument: klimathänsyn kan exempelvis fungera som förevändning för att gynna utvalda lokala företagare.

6.2 Hur säkerställa att kommunpolitiker gör ett bra jobb?

Partier, nämnder och kommunfullmäktige är exempel på institutioner som är nödvändiga för ett demokratiskt styrelseskick. Dessa institutioner fungerar dock bäst om politiker är aktiva, läser handlingar, ställer frågor till förvaltningen, lägger förslag och så vidare. Vilka särskilda förpliktelser och skyldigheter som bör följa med uppdraget att vara politiker är dock omdiskuterat i demokratiteorin.¹⁸ Poängen här är emellertid att systemet som helhet inte kollapsar om en enskild politiker skulle välja en mer egoistisk strategi och gratisåka på andras ansträngningar genom att aldrig läsa handlingar, aldrig yttra sig på nämnder och fullmäktigemöten och alltid välja att rösta som sina partikamrater. Om däremot alla skulle välja den lata, egoistiska strategin blir kommunen tveklöst utsatt för vanstyre, eller åtminstone tjänstemannavälde. Kommunpolitikens engagemang är med andra ord ett socialt dilemma.

För att undersöka attityderna till just valet mellan att vara lat eller aktiv kommunpolitiker lät vi höga tjänstemän och kommunpolitiker ge sin syn på följande hypotetiska scenario:

En kommunpolitiker sitter i fullmäktige, i styrelsen i ett kommunalt bolag och som vice ordförande i en nämnd. Han/hon läser aldrig handlingar, yttrar sig nästan aldrig och röstar alltid efter partilinjen. Tack vare dessa uppdrag behöver han/hon bara arbeta halvtid som lärare.

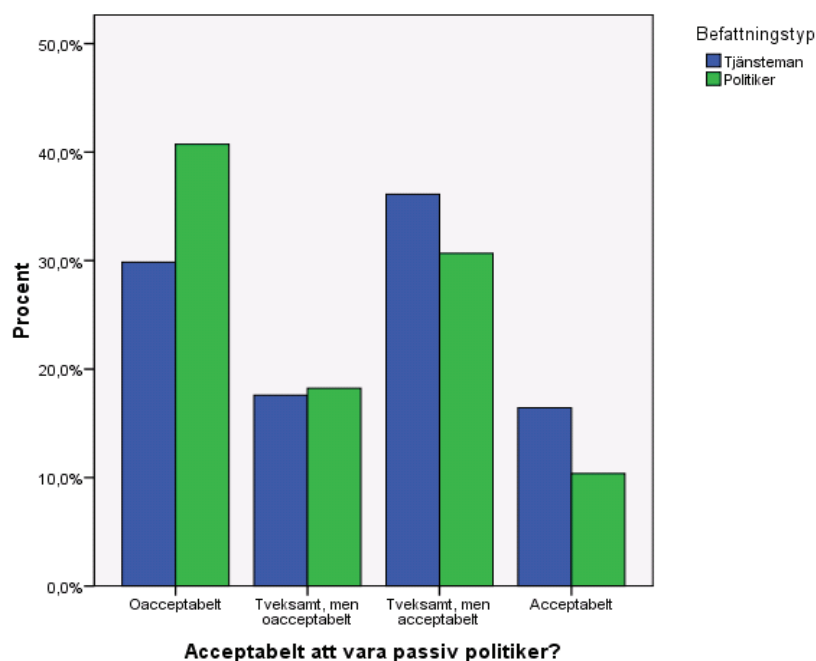
Svaren framgår av figur 4.

Som synes är åsikterna om beteendet väldigt delade. Noteras kan att politiker är mer fördömande av beteendet, medan tjänstemän har en mer accepterande inställning. Ur kommuninvånarnas perspektiv är det naturligtvis inget stort problem om någon enstaka politiker beter sig som beskrivs i scenariot. Men ju vanligare beteendet blir, desto mindre valuta får kommuninvånarna för sina skattemedel – och i extremfallet när ingen kommunpolitiker sätter sig in i några frågor överhuvudtaget, drabbas kommunen av vanstyre.

Eftersom det på intet sätt är olagligt att vara en lat kommunalpolitiker är det informella institutioner som skulle kunna tänkas förhindra egoistisk lathet. Subtila sociala sanktioner är ofta tillräckliga: som vi sett ovan är det ofta ett straff nog att bli utesluten ur gruppgemenskapen. Men eftersom attityderna till det egoistiska beteendet är så splittrade finns det inget som garanterar att normen inom gruppen inte är att vara just en lat politiker. En tänkbar risk är då att den som försöker vara lojal med sitt uppdrag

18 Det finns olika uppfattningar om politikerns individuella ansvar och partilojalitetens betydelse, och det finns olika idéer om politikerns uppgift att hävda allmänintresset (Sjölin 2004, kap 2).

Figur 4. Attityd till att vara en passiv politiker.

och kommunens invånare är den som blir straffad av övriga politiker, kanske för att dennes ansträngning och engagemang får de andra att se dåliga ut.

Ett troligare utfall i Sverige är dock att det finns någon politiker som inte bara är själv är engagerad utan också tar på sig att genom sociala sanktioner låta eventuella gratisåkare förstå att de förväntas läsa handlingar och vara aktiva på mötena. Det kan exempelvis vara lokalföreningens ordförande, partiets representant i nämndens presidium eller någon liknande position.¹⁹ Flera av dem som svarade på enkäten menade i sina kommentarer att det åligger partiet att se till att representanterna är aktiva.²⁰ Men vad är det som får exempelvis en lokal partiordförande att upprätthålla en pro-social norm?

För det första bör noteras att en del tänkbara sanktioner är relativt billiga: om en ny fritidspolitiker söker gemenskap och bekräftelse är det ett kännbart straff att inte bli konverserad i fikakön – samtidigt som det är en försumbar kostnad för andra politiker att välja sina konversationspartners på detta sätt.

För det andra finns det mekanismer som gör att partiets företrädare har ett egenintresse av att partikamraterna är aktiva. I den mån engagemanget gynnar partiet som

19 Det behöver naturligtvis inte vara så att den som tar på sig att upprätthålla den prosociala normen har någon formell position.

20 Två exempel: ”Det är en fråga för partiet om de vill representeras av någon som ”inte gör jobbet?” samt ”Tja, regelverket är nog tyvärr sådant att det är möjligt. Rimligt att partiets ordförande tar itu med beteendet inför nästa val!”

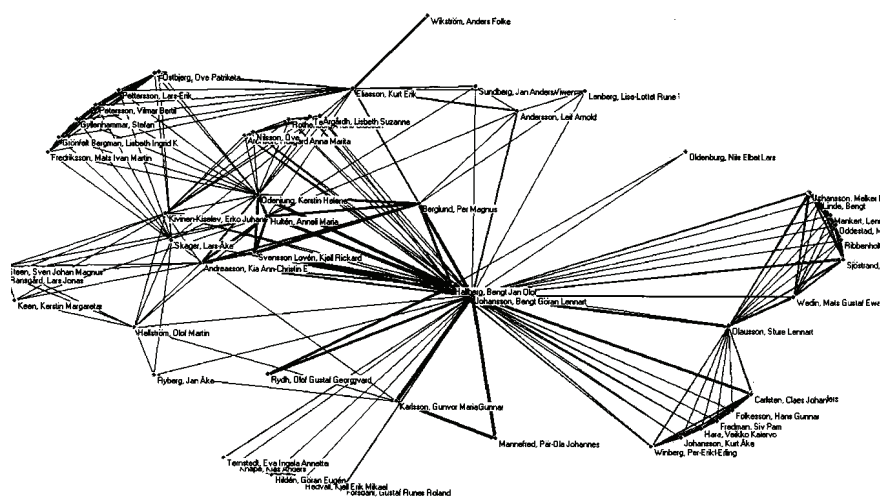
helhet kommer dessa fördelar till stor del att komma partiets företrädare till godo (i form av stärkt förhandlingsposition, ökat inflytande, bättre valresultat, arvoderade uppdrag). I den goda jämvikten vinner alltså centrala personer i partiet på att genom sociala sanktioner upprätthålla den gruppljala normen.

Notera att så länge det finns en billig bestraffningsteknologi i form av subtila sociala signaler, är även mycket små och osäkra vinster tillräckliga för att det ska vara rationellt för gruppledaren att upprätthålla den gruppljala normen. Men de subtila sociala signalerna fungerar inte på distans: om den som utdelar straffet och den som ska straffas inte alls rör sig i samma kretsar – dvs inte känner varandra och inte går på samma möten – är det inget kännbart straff att bli exkluderad från gruppen.

Därmed dyker ännu ett av de teoretiska resultaten upp i praktiken: interaktionsstrukturen är avgörande för graden av gruppljalitet.

Figur 5 illustrerar de formella styrelsenätverken bland politiker i Göteborg. Som framgår är socialdemokraten Göran Johansson och moderaten Jan Hallberg synnerligen centralt placerade och har markant fler formella interaktioner än alla övriga. Det betyder att de är i en god position att upprätthålla gruppljala normer genom sociala sanktioner – om de vill. Å andra sidan, om Johansson och Hallberg själva skulle agera egoistiskt ökar också möjligheten för många andra att komma undan med egoistiskt beteende.

Som visas och diskuteras i Erlingsson et al. (2007), har svenska kommuner under framförallt 90-talet genomgått en rad organisatoriska förändringar som kan förväntas påverka interaktionsstrukturen och därmed graden av prosocialt och egoistiskt beteende. Bland annat har den ökade förekomsten av organisatoriska mellanting mellan

Figur 5. De formella styrelsenätverken bland Göteborgs kommunpolitiker. Källa: Karlsson & Palmås, pågående arbete.

byråkratisk styrning och marknadsstyrning medfört att både möjligheten till och vinsten av enstaka egoistiska handlingar ökat. Offentlighetsprincipen skapar en observerbarhet som håller nere graden av egoistiskt beteende. Ett starkt konkurrenstryck på marknaden verkar också i riktning mot att premiera effektivitet i linje med argumentet framfört av Tullock (1985). Båda dessa mekanismer sätts helt eller delvis ur spel vid organisatoriska mellanformer, som exempelvis kommunala bolag. Här finns det med andra ord skäl att vara vaksam på utvecklingen.

6. Avslutande diskussion

Vi har visat att det finns en rad lärdomar att dra från spelteori och experimentell samhällsvetenskap kring hur grupplojalt beteende kan upprätthållas. Vi har dock också visat att de enklaste spelteoretiska modellerna där individer väljer mellan två strategier (samarbete/lojalitet vs egoism) saknar en väsentlig komplicerande faktor, nämligen att grupplojalitet kan existera på flera olika nivåer. En teknik som gör det enklare för människor att lösa det kollektiva handlandets problem kan utnyttjas av alla grupper, oavsett om de är samhällsnyttiga eller ej. Kommunikation ansikte mot ansikte kan göra det enklare för politiker att enas kring en strävan för något samhällsnyttigt mål – men det kan också göra det lättare för kartellmedlemmar att sko sig själva på övrigas bekostnad.

Vi har också visat att det finns situationer där komplexiteten är så stor att det är svårt att med säkerhet avgöra vad som är egoistiskt, korruptionsliknande beteende och vad som är prosocialt samhällsnyttigt beteende. Denna osäkerhet gör det i sig lättare för den som vill komma undan med egoistiskt beteende. I situationer där ett beteende är uppenbart antisocialt kan kombinationen av formella institutioner som pressfrihet och offentlighetsprincip och informella institutioner som människors ilska och förmåga till subtila sociala sanktioner vara tillräcklig för att motverka korruptionstendenser.

Komplexitet medför däremot att den som väljer mellan två handlingsalternativ också är den som vet bäst vilket handlingsalternativ som är prosocialt respektive egoistiskt. I dessa fall är sociala sanktioner mindre effektiva, och möjligheten att säkerställa prosocialt beteende beror på de interna sanktionsmekanismerna – människors samvete helt enkelt.

Sanktionsmöjligheter och förbättrad informationsspridning kan med andra ord förväntas ha en korruptionsdämpande effekt endast om det är tydligt vilket beteende som är prosocialt respektive egoistiskt. För beteende som ligger i komplexitetens gråzon är det också en större risk att den agerar egoistiskt intalar sig själv – och andra – att beteendet i själva verket är samhällsnyttigt, eller åtminstone att ingen kommer till skada. En ökad debatt och medvetenhet om konsekvenserna av korruptionsliknande beteende kan således i sig fungera korruptionsdämpande.

Denna insikt rimmar för övrigt väl med etablerade teorier om hur man kan motverka korruption och annat oetiskt beteende i politik och förvaltning. I exempelvis Cooper (2006) och Sjölin (2004) återfinns tanken att individuell medvetenhet parad med

en levande debatt om den politiska etikens och förvaltningsetikens normer är ett verkningsfullt medel mot oetiskt beteende i det offentliga livet.

Slutligen ska sägas att vi trots flera framsteg inte har tillfredställande svar på varför graden av korruption och samarbete skiljer sig så kraftigt åt mellan olika länder, eller hur man bäst bryter en utveckling som är på väg åt fel håll. Detta är, för att citera Elinor Ostrom när hon 1997 talade för American Political Science Association, samhällsvetenskapens stora gåta:

“The really big puzzle in the social sciences is the development of a consistent theory to explain why cooperation levels vary so much and why specific configurations of situational conditions increase or decrease cooperation” (Ostrom, 1998:9).

Litteratur

- Andersson, Staffan. 2002. "Corruption in Sweden: Exploring Danger Zones and Change." *Dissertation (Umeå: Department of Political Science)*.
- Andersson, Staffan, Andreas Bergh, Gissur Erlingsson, och Mats Sjölin. 2008. "How corrupt is a non-corrupt society?" *Paper presented at the Canadian Political Science Association meeting in Vancouver, June 2008*.
- Axelrod, Robert. 1984. *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Bateson, Melissa, Daniel Nettle, och Gilbert Roberts. 2006. "Cues of being watched enhance cooperation in a real-world setting." *Biology Letters* 2:412-414
- Bendor, Jonathan och Piotr Swistak. 2004. "The Rational Foundations of Social Institutions: An Evolutionary Analysis." i Morris, Oppenheimer och Soltan (red.) *Politics from Anarchy to Democracy*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bergh, Andreas. 2009. "Cooperation through social sanctions and the logic of occasional defection." *Work in progress*.
- Binmore, Ken. 2007. *Playing for Real: A Text on Game Theory*. USA: Oxford University Press.
- Binmore, Ken. 2005. *Natural Justice*. New York: Oxford University Press.
- Binmore, Ken. 1994. *Game Theory and the Social Contract Volume I: Playing Fair*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Boyd, Robert och Jeffrey Lorberbaum. 1987. "No Pure Strategy is Evolutionarily Stable in the Repeated Prisoner's Dilemma Game." *Nature* 327, s 58-59.
- Boyd, Robert och P. J. Richerson. 2002. "Group Beneficial Norms Spread Rapidly in a Structured Population." *Journal of Theoretical Biology* 215, s 287-296.
- Bäck, Henry. 2000. *Kommunpolitiker i den stora nyordningens tid*. Malmö: Liber
- Cameron, Lisa A. . 1999. "Raising the Stakes in the Ultimatum Game: Experimental Evidence From Indonesia" *Economic Inquiry* 37, s 47-59.
- Citron, Britt-Marie. 1999. *Sölve & Co*. Stockholm: Norstedts.
- Cooper, Terry L. 2006. *The Responsible Administrator. An approach to Ethics for the Administrative Role*. 5th ed. San Francisco: Jossey-Bass.
- Eder, D. och J.L. Enke. 1991. "The structure of gossip: Opportunities and constraints on collective expression among adolescents." *American Sociological Review* 56, s 494-509.
- Ely, Jeffrey. 2002. "Local Conventions." *Advances in Theoretical Economics, Berkeley Electronic Press* 2, s 1044-1044.
- Engseld, Peter och Andreas Bergh. 2006. "Choosing Opponents in Prisoners' Dilemma: An Evolutionary Analysis." *Working Paper No. 2005:45, Dept. of Economics, Lund University*. Paper presented at the winter meeting of the Econometric Society in Boston, January 2006.
- Erlingsson, Gissur, Mats Sjölin, och Andreas Bergh. 2008. "Public corruption in Swedish municipalities – Trouble on the horizon?" *Local Government Studies* 34, s 595-608.
- Eshel, Ilan, Larry Samuelson, och Avner Shaked. 1998. "Altruists, Egoists, and Hooligans in a Local Interaction Model." *American Economic Review* 88, s 157-179.
- Fehr, Ernst och Urs Fischbacher. 2005. "The Economics of Strong Reciprocity." Sid. 151-191 i *Moral Sentiments and Material Interests*, H. Gintis, S. Bowles, R. Boyd, och E. Fehr (red.). Cambridge, MA: MIT Press.
- Fehr, Ernst och Simon Gächter. 2000. "Cooperation and Punishment in Public Goods Experiments." *American Economic Review* 90, s 980-994.
- Fehr, Ernst och Simon Gächter. 2002. "Altruistic punishment in humans." *Nature* 415, s 137-140.

- Ferraz, C. och Finan, F. (2009). "Motivating Politicians: The Impact of Monetary Incentives on Quality and Performance." NBER Working Paper 14906.
- Frank, Robert H. 1988. *Passions within Reason*. New York: Norton.
- Gintis, Herbert, Samuel Bowles, Robert Boyd, och Ernst Fehr. 2005. *Moral Sentiments and Material Interests: On the Foundations of Cooperation in Economic Life*. Cambridge: MIT Press.
- Haley, K. och D. Fessler. 2005. "Nobody's watching? Subtle cues affect generosity in an anonymous economic game." *Evolution and Human Behavior* 26, s 245 – 256.
- Henrich, Joseph. 2000. "Does Culture Matter in Economic Behavior? Ultimatum Game Bargaining among the Machiguenga of the Peruvian Amazon." *American Economic Review* 90, s 973-979.
- Herrmann, Benedikt, Christian Thöni, och Simon Gächter. 2008. "Antisocial Punishment Across Societies." *Science* 319, s 1362 – 1367.
- Hermansson, Jörgen (1990). Spelteorins nytta. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Hoffman, E., Kevin McCabe, Keith Shachat, och Vernon Smith. 1994. "Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games." *Games and Economic Behavior* 7, s 346-380.
- Jackson, Matthew O. och Alison Watts. 2005. "SOCIAL GAMES: Matching and the Play of Finitely Repeated Games." *Mimeo*.
- Karlsson, Johan och Karl Palmås, pågående arbete, Göteborgs universitet.
- Maynard Smith, John. 1982. *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press.
- McCabe, Kevin, Mary L. Rigdon, och Vernon L. Smith. 2006. "Sustaining Cooperation in Trust Games." *Forthcoming in The Economic Journal*.
- Milinski, M., D. Semmann, och H.-J. Krambeck. 2002. "Reputation helps solve the "tragedy of the commons"." *Nature* 415, s 424–426.
- Oliver, Pamela. 1980. "Rewards and punishments as selective incentives for collective action: Theoretical investigations." *American journal of sociology* 85, s 1356-1375.
- Ostrom, Elinor. 2000. "Collective Action and the Evolution of Social Norms." *Journal of Economic Perspectives* 14, s 137-58.
- Ostrom, Elinor och James Walker. 2003. "Trust, Reciprocity, and Gains from Association: Interdisciplinary Lessons from Experimental Research." New York: Russell Sage Foundation.
- Ostrom, Elinor, James Walker, och Roy Gardner. 1992. "Covenants with and without a Sword – Self-Governance is Possible." *American Political Science Review* 86, s 404-417.
- Philp, Mark. 2002. "Conceptualizing Political Corruption", I *Political Corruption. Concepts & Contexts*, Arnold J. Heidenheimer och Michael Johnston (red.). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Poulsen, Anders U. och Gert Tinggaard Svendsen. 2005. "Social Capital and Endogenous Preferences." *Public Choice* 123, s 171-196.
- Rob, Rafael och Huanxing Yang. 2003. "Long-Term Relationships as Safeguards; Can Dishonest Types Induce Honest Behavior?" *Mimeo*.
- Roberts, Gilbert. 1998. "Competitive Altruism: From Reciprocity to the Handicap Principle." *Proceedings: Biological Sciences* 265, s 427-431.
- Rosser, J. Barkley, Jr. 2007. "The Rise and Decline of Mancur Olson's View of The Rise and Decline of Nations." *Southern Economic Journal* 74, s 4.
- Rothstein, Bo. 2003. *Sociala fällor och tillitens problem*. Kristianstad: SNS förlag.
- Rothstein, Bo. 2007. "Anti-Corruption – A Big Bang Theory." *QoG Working Paper Series* 2007:3.
- Sjölin, Mats. 2004. *Politisk etik*. Lund: Studentlitteratur.

- Skyrms, Brian. 2004. *The Stag Hunt and the Evolution of Social Structure*. USA: Cambridge University press.
- Smith, E.A. och R. Bliege Bird. 2003. "Costly signaling and prosocial behavior." i *Moral Sentiments and Material Interests: On the Foundations of Cooperation in Economic Life*, H. Gintis, S. Bowles, R. Boyd, och E. Fehr (red.). Cambridge: MIT Press.
- Swistak, Piotr. 2008. "The Emergence of Social Preferences." *Papper presenterat vid 2008 års möte med American Political Science Association (APSA), Boston, 28 augusti 2008.*
- Tirole, Jean. 1996. "A theory of Collective Reputations (with applications to the persistence of corruption and to firm quality)." *The Review of Economic Studies* 63, s 1-22.
- Tullock, Gordon. 1985. "Adam Smith and the Prisoners' Dilemma." *The Quarterly Journal of Economics* 100, s 1073-1081.
- Weibull, Jörgen W. 1995. *Evolutionary Game Theory*: MIT Press.
- Yamagishi, Toshio. 1986. "The Provision of a Sanctioning System as a Public Good." *Journal of Personality and Social Psychology* 51, s 110-116.
- Zahavi, A. och A. Zahavi. 1997. *The Handicap Principle*. New York: Oxford University Press.